

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SOHIQ ORQALI XUFYONA IQTISODIYOT ULUSHINI QISQARTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Raximjonov Jaxongir Nabievich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0004-9437-021x

joxongir.raximjonov@soliq.uz

Annotatsiya. Keyingi yillarda dunyo mamlakatlari qisqa va uzoq muddatli budjet-soliq siyosatiga oid strategiyasini ishlab chiqishda soliq to'lovchilar tomonidan soliqdan qochish holatlari oldini olish va uni kamaytirishning turli xil mexanizmlarini joriy etishga alohida e'tibor bermoqda. Shu bilan birgalikda noqonuniy moliyaviy oqimlarni kamaytirish, soliq to'lovchilar tomonidan soliqdan qochish holatlarini keltirib chiqaruvchi omillarni tahlil qilish, yashirin iqtisodiyotni kamaytirish orqali soliq to'lashdan bo'yin tovlash jarayonlarining ilmiy-nazariy jihatlariga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, sohalar o'rganilib, xorij tajribasi, mamlakatimizda uni qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot- kommunikasiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СНИЖЕНИЯ ДОЛИ ТАЙНОЙ ЭКОНОМИКИ В НАЛОГАХ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Рахимжонов Жахонгир Набиевич

Ташкентский государственный

экономический университет

Аннотация. В последние годы страны мира при разработке своих краткосрочных и долгосрочных стратегий бюджетно-налоговой политики уделяют особое внимание реализации различных механизмов предотвращения и сокращения уклонения налогоплательщиков от уплаты налогов. При этом одним из приоритетов является проведение научных исследований, направленных на сокращение нелегальных финансовых потоков, анализ факторов, вызывающих уклонение налогоплательщиков от уплаты налогов, сокращение остатков теневой экономики. Одновременно изучались направления, формировались научные и практические выводы и предложения по зарубежному опыту и его применению в нашей стране.

Ключевые слова: налоговые доходы, анализ, риски, эффективность, цифровая платформа, методы и инструменты, передовые информационно-коммуникационные технологии, анализ, оптимизация, налоговые льготы, налоговая ставка.

THE THEORETICAL BASIS OF REDUCING THE SHARE OF THE AFTER-TAX SECRET ECONOMY IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Rakhimjonov Jakhongir Nabievich
Tashkent State University of Economics

Abstract. *In recent years, the countries of the world have been paying special attention to the implementation of various mechanisms to prevent and reduce tax evasion by taxpayers when developing their short- and long-term budget-tax policy strategies. At the same time, it is one of the priorities to conduct scientific research aimed at reducing illegal financial flows, analyzing the factors that cause tax evasion by taxpayers, and reducing the hidden economy. remains. At the same time, the fields were studied, scientific and practical conclusions and proposals were formed on foreign experience and its application in our country.*

Key words: *tax revenues, analysis, risks, efficiency, digital platform, methods and tools, advanced information and communication technologies, analysis, optimization, tax benefits, tax rate.*

Kirish.

Jahonda global integratsiya jarayonlarining kuchayishi shartida xufyona iqtisodiyotning ulushini kamaytirishda soliq instrumentlardan samarali foydalanish masalalariga bag'ishlangan izlanishlar olib borilmoqda. Xufyona iqtisodiyotning yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, uni jilovlash va oldini olishda soliq instrumentlarining samaradorligini baholash, bu boradagi yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish, raqamli texnologiyalardan foydalanish, noqonuniy moliyaviy oqimlarni kamaytirish, xufyona iqtisodiyotni jilovlash va uning oldini olishda soliq instrumentlaridan foydalanish uslubiyotini takomillashtirish kabilar mazkur muammo yechimiga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

Soliqdan qochish va soliqlarni optimallashtirish yo'llari mavzusiga oid qisqacha adabiyotlar sharhini keltiramiz.

Olennikovning (2017) fikricha, soliqdan qochish va soliqlarni optimallashtirish bu soliq to'lovchining rejalashtirgan hatti-harakatlari hisoblanadi.

Makoveskiy, Zareskaya (2017) kabi olimlar soliqdan qochishning eng ko'p qonuniy tarqalgan usullaridan biri bo'lgan soliqlarni optimallashtirish tushunchasiga ham ta'rif berib o'tadi, ya'ni ularning ta'biricha, "Soliqlarni optimallashtirishda soliq to'lovchining maqsadli qonuniy harakatlari, shu jumladan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha imtiyozlardan to'liq foydalanish, soliq imtiyozlari va boshqa qonuniy imtiyozlar orqali soliq majburiyatlari miqdorini kamaytirishni tushunish odatiy holdir. Boshqacha aytganda, bu soliq va jinoyat qonunchiligi normalarini buzmaganda holda, qonuniy asoslarda soliq to'lovlari minimal darajaga tushiriladigan xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini tashkil etishdir" deydi.

E.Guver "Germaniyada soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash istagi tug'ilish istagidan kuchliroqdir" deganda soliqdan bo'yin tovlashning asosiy ijtimoiy-siyosiy negizini ko'rsatib o'tgan edi (Kottke, 1998).

Rossiyalik olim Aleksandrova (2017) bu boradagi tadqiqotlari natijasida "Soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lashdan bo'yin tovlashning ommaviyligi, soliq jinoyatlarining kechikish darajasining yuqoriligi alohida o'tkirlik bilan ularni ochish muammosini qo'yimoqda, bu faoliyatning maqbul va samarali yo'llari va vositalarini izlash va ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, soliqqa oid jinoyatlarni aniqlash boshqa turdagi jinoyatlarga qaraganda ancha qiyin. Bunday sharoitda soliq jinoyatlarini aniqlash bo'yicha chora-tadbirlarni, shu jumladan sud-tibbiyotni ishlab

chiqish ayniqsa muhimdir” deb ta’kidlaydiki, muallif soliqdan bo’yin tovlash jarayonlariga huquqiy baho berish boshqa jinoyatlarga qaraganda anchayin murakkabligiga ishora qiladi.

Abdullina (2016) fikricha, soliqdan qochishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarda soliq jinoyatlarini aniqlashda buxgalteriya hujjatlarini tahlil qilishning qiyinchiliklarining mavjudligi, yangi tashkil etilib, tez faoliyatini tugatadigan korxonalarni monitoring qilishda yetarli malakaning kamligi, fuqarolik, iqtisodiy huquqiy hujjatlarni o’zaro integratsiyalash asosida tahlil qilishning qiyinligi, qonun hujjatlarining yetarli takomillashmaganligi oqibatida soliqdan qochish holatlarining huquqiy negiziga asoslangan holda bu jarayonni kamaytirishga qaratilgan harakatlarning samarasiz bo’lishiga ta’sir qilmoqda.

Ukrainalik olimlar Makoveskiy, Zareskayalarning (2017) fikricha, “soliq to’lashdan bo’yin tovlash yoki soliq solinadigan bazani kamaytirishning ko’plab usullarini tasniflash masalasida ko’plab tadqiqotchilar yagona nuqtai nazarga kelishadi va ikkita guruhni ajratib ko’rsatishadi. Ba’zi manbalarda kulrang sxemalar mavjudligi qayd etilgan. Bunda soliqlarni kamaytirish tartibi qonunlarda belgilangan kamchiliklar, bo’shliqlar yoki noto’g’ri talqinlardan foydalangan holda amalga oshiriladi”.

Vachugov (2019) soliqdan qochish jarayonini yashirin iqtisodiyotning bo’g’ini sifatida “soliq sohasidagi yashirin iqtisodiyot” tushunchasini ham tushuntirib o’tadi. Uning fikricha, “soliq to’lashdan bo’yin tovlash yashirin iqtisodiyotning bir qismi bo’lib, soliq to’lashdan bo’yin tovlash bo’yicha xizmatlar ko’rsatish bo’yicha yashirin tuzilmalarning faoliyati bizga “soliq sohasidagi yashirin iqtisodiyot” atamasini kiritish imkonini beradi, uning ta’rifi quydagicha ifodalanishi mumkin: soliq to’lovchilarning o’zlari ham, soliq to’lashdan bo’yin tovlashni tashkil etish bilan bog’liq faoliyatni ta’minlaydigan xizmatlarni ko’rsatadigan soya tuzilmalari tushuniladi”.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Iqtisodiyotda ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar (aslida ishlab chiqaruvchilari ham iste’molchi ham bo’ladi)ning o’z manfaatlari mavjud bo’ladi. Bunday manfaatlar sirasiga iqtisodiy manfaatlar ustuvor bo’lib, u individlarning boshqa manfaatlariga ro’yobga chiqishining asosi ham bo’ladi. Ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilarning iqtisodiy manfaatlari ularni ayrim hollarda ularning jamiyatning manfaatlaridan tashqarida, unga qarshi holatda yuz berishini ham keltirib chiqaradi. Aynan ana shu “ayrim hollar”ni o’zlarini ham keltirib chiqaruvchi omillar ham majdud bo’ladi. Natijada, iqtisodiy sohadagi “o’yin qoidalari” ko’pincha umumiy qabul qilingan me’yorlar (odatda huquqiy asoslar bilan mustahkamlangan) e’tiborga olinmaydigan vaziyatni aks ettiradi, bunda rioya qilmaslikni rag’batlantiradigan iqtisodiy manfaatlar ustunlik qiladi. Bu tendentsiya sezilarli zararga olib kelishi mumkin. Dastlab, axloqsiz va jamiyat me’yorlarini mensimaslik sifatida ko’rilgan bunday xatti-harakatlar davlatni ushbu harakatlarga qarshi kurashish uchun qonuniy choralar ko’rishga undadi.

Davlat tomonidan belgilangan iqtisodiy qoidalarni buzish, shu jumladan soliq to’lashdan bo’yin tovlash, soliqlarni to’lamaslik, davlat mulki yerlaridan o’zboshimchalik bilan foydalanish, daromadlar to’g’risida hisobot bermaslik yoki ushbu daromaddan soliq to’lamaslik, o’zgalarning mulkini o’g’irlash, bojxona qoidalarga rioya qilmaslik va hokimiyatni suiiste’mol qilish, vaqt o’tishi bilan turli atamalar bilan atalgan. Bu aktlar huquqiy va iqtisodiy majburiyatlarni bajarmaslikning turli shakllarini ifodalaydi. Bunday nomlanishlar sifatida yuqorida ta’kidlaganimizdek, axloqsizlik, davlatga xiyonatkorlik, jamiyat o’g’risi, poraxo’rlik kabilar bilan nomlanib, bunday shaxslarga turlicha jazo choralari qo’llanilib kelingan.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi, iqtisodiy tadqiqotlarga e’tiborning kuchayishi bilan birga, ishlab chiqarish va iste’mol o’rtasidagi munosabatlarni, shuningdek, ma’lum bir milliy iqtisodiyot doirasida ishlab chiqarilgan yalpi ichki (yoki milliy) mahsulotni tahlil qilish zarurligini ko’rsatdi. Ushbu taraqqiyot ushbu jarayonlarni, xususan, milliy iqtisodiyotning real hajmini alohida tadqiqot sohasi sifatida baholashda chuqurroq ilmiy tekshirishni talab qildi.

O'zbek olimlaridan A.O'lmasov va Sh.Qobulovlar yashirin iqtisodiyot va xufiyona iqtisodiyotni sinonim deb hisoblaydi. Ular bu atamalarni davlat yoki jamiyat nazoratisiz yashirin tarzda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlarga taalluqli deb belgilaydilar. Bu faoliyat soliqqa tortishdan bo'yin tovlaydi, rasmiy davlat statistikasida qayd etilmagan va davlat iqtisodiy baholarida ko'rinmaydi. Bu olimlarning fikricha, bunday faoliyat insofsiz shaxslar manfaatlariga xizmat qiladi va jamoatchilik e'tiboridan chetda qoladigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Xufiyona iqtisodiyot borasida keng tadqiqotlar olib borgan prof. Abulqosimovning (2019) ta'kidlashicha, "xufiyona iqtisodiyot deganda, (shadow economy) deb davlat hisobi va nazoratidan tashqarida rivojlanadigan va shu sababdan rasmiy statistikada aks etmaydigan xo'jalik faoliyatiga aytiladi. Bundan tashqari, xufiyonalik (yashirin) – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq(qonun) normalaridan foydalanishdan bo'yin tovlash va yozilmagan huquqqa, ya'ni, an'analar va urf-odatlarda qayd etilgan normalarga hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishidan iborat" (Наумов, Латов, 2016).

Aksariyat iqtisodiy-ilmiy adabiyotlarda "yashirin iqtisodiyotning uch xil ko'rinishi, ya'ni "ikkinchi" ("oq yoqalilar"); "kul rang" ("norasmiy"); "qora" ("maxfiy") yashirin iqtisodiyotni keltirib o'tishadi". "oq yoqalilar" deb nomlanadigan va "ikkinchi" yashirin iqtisodiyot deb nomlanadigan yashirin iqtisodiyot shakli mazmunan olib qaralganda, korxonalar va tashkilotlarda yaratilgan mahsulotni yaratishda noqonuniy faoliyat bilan shug'ullanishi asosida, yaratilgan milliy daromadni yashirincha shaklda qonunga zid ravishda qayta o'zlashtirib olinishi bildiradiki, u bir qarashda go'yoki, qonuniydek tuyulsada, uni aniqlash anchayin qiyinligi va shu jihatdan xavfliligi bilan ajralib turadi, shu jihatdan "oq yoqalilar" deb nomlanadi" (Файр, 2000). Bunga misol tariqasida korxonalaridagi ishlab chiqarish sexlarida hisobga olinmaydigan mahsulotlar umumiy tarzda ishlab chiqarilishi va ayrim shaxslar tomonidan o'zlashtirib olinishini keltirish mumkin (Овсянникова, 2015).

"Kul rang" shaklidagi yashirin iqtisodiyot deb nomlanuvchi faoliyat mohiyatan olib qaralganda ro'yxatga olinmaydigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy faoliyat qonun tomonidan taqiqlanmagan faoliyat tushuniladi. Bunda asosiy masala ishlab chiqarish jarayonlari va uning natijalarining belgilangan tartibda buxgalteriya va statistik hisoblarda aks ettirilmaydi, haqiqatda qiymat yaratilsada, ammo, ularning hajmi va miqdori rasmiy milliy mahsulotlar hajmida o'tirmaydi, o'z navbatida haqiqatdan ham iste'mol bozorida tovar yoki xizmat mavjud bo'ladi.

Xufiyona iqtisodiyotning eng xavfli shakli sifatida "qora" yashirin iqtisodiyot e'tirof etiladi. Xufiyona iqtisodiyotning bu shakli qonunlarni umuman mensimaslik va asosan taqiqlangan faoliyat va tovar(xizmat)larni ishlab chiqarish hamda ularni rasmiy hisobga olmasdan, to'la to'kis o'zlashtirishga asoslangan iqtisodiy-huquqiy faoliyatga asoslanadi. Bunda uyushgan va individual jinoyatchilikka, zo'ravonlikka, o'g'rilik, bosqinchilik, odam savdosi, qimor o'yinlari, reket tovlamachilik, narkobiznes, qurol savdosi shu kabilarga asoslangan bo'ladi. Bu kabi xufiyona iqtisodiyotda qonuniy va shaffof faoliyat natijasida ishlab topilgan daromadni qayta taqsimlash asosida jamiyatning nafaqat iqtisodiy jarayoniga, shu bilan birgalikda ijtimoiy-siyosiy va sotsial jarayonlariga ham salbiy ta'sir etadi. Bundan tashqari, bu shakldagi iqtisodiy faoliyatdan davlat budjetiga mablag' kelib tushmasligiga qaramasdan, ularni oldini olishga qaratilgan budjet xarajatlarining oshishiga ham olib keladi, o'z navbatida boshqalarning qonuniy daromadlarini majburlash asosida qayta o'zlashtirib olinishi natijasida ham aholining real pul daromadlarining kamayishini keltirib chiqaradi.

Birgina oddiy ko'rinishi soliq to'lamaslik yoki huquqi y jihatdan ajratilmagan yer uchastkasidan foyda olish maqsadida foydalanish, bu kabi holatlar juda ko'p bo'lganligini mantiqiy aniqlash mumkin. Biroq, bu va boshqa kabi belgilangan qonuniy talab asosida iqtisodiy

faoliyat ko'rsatmasdan va noqonuniy faoliyat asosida daromad olishni ilmiy jihatdan tadqiq qilish masalalari aslida yigirmanchi asrning 30 yillarida e'tibor berila boshlandi.

1-jadval

Xufyona (yashirin) iqtisodiyot tushunchasiga ilmiy yondoshuvlar

Muallif (lar)	Mazmuni
E.Fayg	“Norasmiy iqtisodiyot jamiyat foydasini hamda mulkchilik munosabatlarini, litsenziyalashni, mehnat shartnomalarini, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urtalash munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar va ma'muriy qoidalar bilan belgilangan huquqlarni buzgan holda alohida xarajatlarni tejovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. U norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiy agentlar tomonidan olinadigan daromadlar bilan o'lchanadi” (Файг, 2000).
F. Soto	“Xufyona iqtisodiyot bu xalqning korrupsiyalashgan davlatning qashshoqlashayotgan aholining asosiy ehtiyojlarini qondirishga layoqatsizligiga nisbatan stixiyali va ijodiy reaksiyasidir”.
E.B. Golovanov	“Yashirin iqtisodiyot daromadlarning shakllanishi va taqsimlanishi, savdo, investitsiyalar va umuman iqtisodiy o'sish kabi eng oddiy iqtisodiy hodisa va jarayonlarning borishiga ta'siri nuqtai nazaridan qiziqish uyg'otuvchi jarayondir” (Голованов, 2015).
E.B. Golovanov	“Majburiy qonundan tashqari iqtisodiyot asosan bilvosita ta'sirga (qulay bozor muhitini yaratish orqali), jinoiy iqtisodiyotga esa asosan konstitutsiyaviy qonunga asoslangan bevosita ma'muriy usullar (farmon, qaror, dastur, farmoyishlar shaklida) ta'sir ko'rsatuvchi) huquqni muhofaza qiluvchi organlarning faol ishtirokidagi jarayon” (Голованов, 2015).
N.V.Cheremisina	“Yashirin iqtisodiy faoliyat - soliqlarni to'lashdan va boshqa majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlash maqsadida qonun bilan ruxsat etilgan, yashirin yoki kamaytirilgan faoliyat.
	Norasmiy iqtisodiy faoliyat - bu yakka tartibdagi tadbirkorlar, yuridik shaxs bo'lmagan korxonalarining uy xo'jaliklari tomonidan tashkil etilgan, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyati” (Черемисина, 2007).
H,Abulqosimov	“Yashirin iqtisodiyot rasmiy statistikada u yoki bu sabablarga ko'ra hisobga olinmagan har qanday iqtisodiy faoliyat bo'lib, unda ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar yalpi ichki mahsulot tarkibiga kiritilmaydi hamda soliqqa tortishdan chetda qoladi” (Абулқосимов, 2020).
	“Xufyonalik (yashirin) – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq(qonun) normalaridan foydalanishdan bo'yin tovlash va yozilmagan huquqqa, ya'ni, an'analar va urfodatlarda qayd etilgan normalarga hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishidan iborat” (Абулқосимов, 2020).
B.Turdiyev	“Yashirin iqtisodiy faoliyat asosan latent, ya'ni yashirin xususiyatga ega bo'lib, uni amalga oshirish usullari doimiy o'zgaruvchanlik, murakkablashib borish, turli sxemalar orqali sodir etilishi kabi xususiyatlarga ega bo'lgan jarayondir” (Турдыев, 2020).
I.Abduraxmonov	“Xufiyona iqtisodiyot deb davlat hisobi va nazoratidan tashqarida rivojlanadigan va shu sababdan rasmiy statistikada aks etmaydigan xo'jalik faoliyatiga aytiladi” (Абдурахмонов, 2019).

Manba: ilmiy va o'quv adabiyotlar tahlili asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Bunda ingliz sotsiolog va iqtisodchisi K.Xart, amerikalik iqtisodchilar P.Gutman, E.Fayg, E.Sotolar tomonidan mazkur jarayonga oid ilk ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Ya'ni, K.Xart xufyona (norasmiy) iqtisodiyot tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan bo'lsa, P.Gutman davlatlarni xufyona iqtisodiyotning ko'lami kengayayotganligi va har bir milliy iqtisodiyotdagi salbiy rolini ko'rsatib berdi, E.Soto esa, xufyona iqtisodiyot korrupsion jarayonlar bilan bog'liq holda

ko'rsatib berdi va uni mamlakatlarning qashshoqlashivuning asosiy omillari qatorida keltirib o'tadi va bunda aholining reaksiyasi qanchalik o'ringa ega ekanligini ilmiy tavsiflaydi. Bu boradagi dastlabki, ilmiy yondoshuvlar orasida P.Gutman tomonidan 1977-yilda yozilgan "Yashirin iqtisodiyot" nomli asarida AQSh va boshqa davlatlarda, ayniqsa uchinchi dunyo mamlakatlarida iqtisodiyotda xufyonali iqtisodiy faoliyatning oshib borayotganligi va uning ko'lami kengayayotganligini davlatlarni ogohlantirish tarzidagi ilmiy xulosalarni ishlab chiqadi. Bu jarayonga asosiy omillar va uning oldini olish maqsadida moliyaviy instrumentlarning davlat doirasida samarali foydalanishning ayrim yo'llari (masalan, pul muomalasi, monetizatsiya, soliq yuki, inflyatsiya, valyuta siyosati, norasmiy bandlik kabi)ni ko'rsatib beradi. Fernando de Soto esa, "Boshqa yo'l" asarida xufyona iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi omil va uning oldini olishning asosiy omillaridan biri sifatida mamlakatlardagi korrupsion holatni va unga nisbatan aholining yondoshuvlarini chuqur tahlil qilib beradi.

Bundan tashqari i.f.d., prof. Mambetjanov (2017) "yashirin iqtisodiyot bu- huquqiy va noqonuniy tadbirkorlik subyektlarining hisobga olinmagan va sohadan tashqarida bo'lgan faoliyatini bildiruvchi, davlat hokimiyatining nazorat qiluvchi organlari nuqtai nazaridan, zamonaviy dunyoda hayotning o'rnatilgan ijtimoiy asoslariga putur yetkazuvchi, ortiqcha foyda olishga qaratilgan, birinchi navbatda, yashirin, norasmiy va noqonuniy tabiatida namoyon bo'ladi" deb ta'riflagan bo'lsa, dos. Muminov (2016) esa, "yashirin iqtisodiyot (shadow economy) deb davlat hisobi va nazoratidan tashqarida rivojlanadigan va shu sababdan rasmiy statistikada aks etmaydigan xo'jalik faoliyatiga aytiladi", iqtisodchi-huquqshunos M.Qurbonboev, "yashirin iqtisodiyot bu iqtisodiy faoliyatni jamiyatdan yashirish va davlat tomonidan nazorat hamda hisoboti yuritilishi olib borilmasligini, shu bilan birga iqtisodiyotning kuzatib bo'lmas va norasmiy qismi, yashirin iqtisodiyot mavjud qonun va jamiyat qoidalarini chetlab o'tuvchi jamiyatdagi fuqarolarning iqtisodiy aloqalaridir"¹⁹ degan mazmundagi o'zlarining ilmiy yondoshuvlarini keltirib o'tgan.

Xufyona iqtisodiyot kontseptsiyasining ekspert va olimlarning fikrlari asosida ilmiy tahlili turli yondashuvlarni ochib beradi. Biroq, qonunga xilof harakatlar uning tabiatini asoslab beradigan umumiy konsensus mavjud. Ushbu kelishuv iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy jihatlarni qamrab oladi va vaziyat, uning ko'lami va oqibatlarini umumiy tushunishni aks ettiradi.

Yashirin iqtisodiyot ko'pincha yuqori soliqlar, haddan tashqari byurokratiya, mavjud bo'lmagan rasmiy mehnat bozorlari yoki haddan tashqari qattiq qoidalarga ega bo'lgan muhitda paydo bo'ladi. Ushbu hodisa hukumat uchun ko'plab ijtimoiy va iqtisodiy muammolarga olib kelishi mumkin, jumladan soliq tushumlarining yo'qolishi, daromadlar tengsizligining kuchayishi va ishchilar huquqlarining buzilishi. Yashirin iqtisodiyotni hal qilish odatda soliq siyosatini isloh qilish, byurokratik to'siqlarni kamaytirish va qonuniy iqtisodiy faoliyat uchun sharoitlarni yaxshilashni talab qiladi.

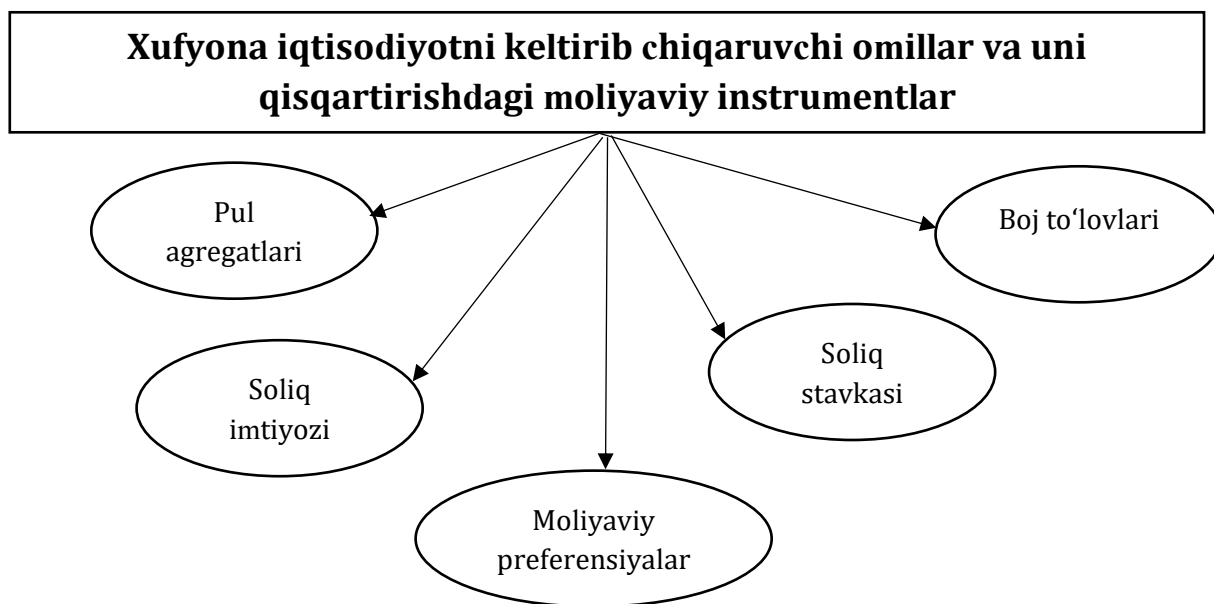
Yashirin iqtisodiyot, norasmiy iqtisodiyot, qora iqtisod yoki yashirin bozor deb ham ataladigan yashirin iqtisodiyot davlat soliqqa tortish va tartibga solishdan chetda turib, rasmiy va qonunchilik doirasidan tashqarida ishlaydi. Bu sektor bir qator faoliyat turlarini, jumladan, giyohvand moddalar savdosi, kontrabanda, noqonuniy immigratsiya va qurol savdosini, shuningdek, norasmiy bozorlar va qonuniy nazoratdan qochadigan xizmatlarni, masalan, hisobot etilmagan naqd pul operatsiyalari va ruxsatsiz xizmatlarni qamrab oladi. Yashirin iqtisodiyot bir qancha muammolar, jumladan, soliq to'lashdan bo'yin tovlash, korrupsiya, qonunbuzarliklar, davlat byudjetiga zarar yetkazish va xodimlarning ijtimoiy ta'minotining etarli emasligi bilan bog'liq. Bu huquqiy iqtisodiyotga ham, umuman jamiyatga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yashirin iqtisodiyot davlat uchun soliq tushumlarining yo'qolishi, ishchilarning tengsizligi va ekspluatatsiyasi, qonunga bo'ysunmaslik va korrupsiya kabi bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi. Shuningdek, u qonuniy korxonalar uchun raqobatni keltirib chiqarishi va iqtisodiy

¹⁹ Мақсуд Қурбонбоев. Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги Ўзбекистон "Адолат" СДП фракция аъзоси, Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси раиси ўринбосари, <https://kun.uz/25358892>.

rivojlanishga to'sqinlik qiladi. Shu jihatdan olganda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash qonunbuzarlarga nisbatan qoidalar va jazo choralarini kuchaytirish, soliq tizimini takomillashtirish, rasmiy bandlikni rag'batlantirish va tadbirkorlar uchun byurokratik to'siqlarni kamaytirishni o'z ichiga oladi.

Ta'kidlash lozimki, xufyona iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi omillar va uni qisqartirishda juda ko'p omillar, shu jumladan, moliyaviy instrumentlar sifatidagi omillar mavjud bo'ladi. Tadqiqot ishimizning ob'ektidan kelib chiqqan holda moliyaviy instrumentlarning xufyona iqtisodiyotni keltirib chiqarish va uni kamaytirishdagi ahamiyatini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb hisobladik.

1-rasm. Xufyona iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi omillar va uni qisqartirishdagi moliyaviy instrumentlar

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Ushbu keltirilgan rasmdan shuni xulosa qilish mumkin, biz tomonimizdan keltirilayotgan ushbu moliyaviy instrumentlar ta'kidlash lozimki, ikki tomonlama xususiyatga ega. Ya'ni, birinchidan, bu moliyaviy instrumentlar avvalo aksariyati bozor qoidalari orqali muvofiqlashtirilsa, boshqa tomondan ular davlatning qo'lidagi muhim dastak hisoblanadi. Bundan kabi moliyaviy instrumentlar xufyona iqtisodiyotni ham kelib chiqishining omili sifatida, ham uning hajmini qisqartirishning muhim vositasi sifatida ham yuzaga chiqadi. Agar, Bazil qo'mitasi tomonidan tavsiya etilgan pul agregatlarini tartiblash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarga amal qilinmasa, pulning aylanishida naqd va naqd pulsiz shaklida bo'lishi va ularning harakatda bo'lishiga qarab ular xufyona iqtisodiyotni keltirib chiqaradi va uning me'yorida naqdsiz shaklini ko'paytirish xufyona iqtisodiyotni qisqartirishga xizmat qiladi.

Xuddi shuningdek, yashirin iqtisodiyotda valyuta munosabatlari doirasida uning qora bozor shaklidagi ko'rinishining ahamiyati ham juda kattadir. Misol tariqasida eng yirik naqd pul aylanmalari erkin almashadigan xorijiy valyuta - AQSh dollarida amalga oshiriladiki, ya'ni, noqonuniy yirik bitimlar, uy-joy, avtomobil oldi-sotdisi va boshqa ko'plab tovarlar oldi-sotdisi yig'indisi va shu kabilar xufyona iqtisodiyotning ko'lamini kengaytiradi. Bundan tashqari, bankdan tashqari aylanayotgan ushbu xorijiy valyutaning milliy valyutamiz so'mning qadrsizlanishiga o'zining bilvosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yashirin iqtisodiyot rasmiy, qonuniy iqtisodiyotdan farq qiladigan bir qator xususiyatlarga ega. Yashirin iqtisodiyotning asosiy xususiyatlaridan ba'zilari:

Noqonuniylik: Yashirin iqtisodiyotning asosiy xususiyati uning ko'pgina faoliyatining noqonuniy yoki yarim qonuniyligidir. Bunga rasmiy ro'yxatdan o'tmasdan, soliqqa tortilmasdan yoki qonuniy hisobga olinmasdan ishlash kiradi.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlash: Yashirin iqtisodiyotning asosiy xususiyatlaridan biri soliq to'lashdan bo'yin tovlashdir. Norasmiy sektordagi tadbirkorlar va ishchilar ko'pincha soliq to'lashdan qochishadi, natijada hukumat soliq tushumlarini yo'qotadi.

Tartibga solishning yo'qligi: Yashirin iqtisodiyot odatda davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish doirasidan tashqarida ishlaydi. Bu shuni anglatadiki, u rasmiy iqtisod kabi bir xil standartlar va qoidalarga bo'ysunmaydi.

Ro'yxatdan o'tmagan korxonalar: Yashirin iqtisodiyotdagi ko'plab kompaniyalar rasman ro'yxatdan o'tmagan va litsenziyalar va ruxsatnomalar olish kabi zarur rasmiyatchiliklarni bajarmaydilar.

Naqd puldan foydalanish: Yashirin iqtisodiyot ko'pincha naqd puldan foydalanish bilan tavsiflanadi, bu esa tranzaksiyalarni kamroq shaffof qiladi va hokimiyat organlariga kuzatishni qiyinlashtiradi.

Sug'urtasiz yoki ijtimoiy nafaqasiz ishlash: Norasmiy sektordagi ishchilar ko'pincha tibbiy sug'urta va pensiya nafaqalari kabi ijtimoiy himoyaga ega emas, bu esa ularni zaif va yomon mehnat sharoitlarida qoldirishi mumkin.

Korrupsiya: Yashirin iqtisodiyot korrupsiya tarqalishiga yordam berishi mumkin, chunki ko'plab noqonuniy harakatlar pora va korrupsionerlar bilan muomala qilishni talab qiladi.

Doimiy o'zgaruvchanlik: Yashirin iqtisodiyot qonunlar va qoidalardagi o'zgarishlarga javoban tez-tez o'zgarib turadi, bu esa hukumat uchun oldindan aytib bo'lmaydigan va unga qarshi kurashishni qiyinlashtiradi.

Noqonuniy yoki norasmiy faoliyat: Yashirin iqtisodiyot rasmiy qayd etilmagan yoki milliy statistikaga kiritilmagan faoliyatni o'z ichiga oladi. Bunga er osti ishlari, kontrabanda, noqonuniy tadbirkorlik va rasmiy qoidalar va qoidalarni chetlab o'tuvchi boshqa faoliyat kiradi.

Ijtimoiy ta'minotning etishmasligi: Soya iqtisodiyotida ishchilar ko'pincha tibbiy sug'urta, pensiya va rasmiy ish beruvchilar tomonidan taqdim etiladigan boshqa imtiyozlar kabi ijtimoiy ta'minotdan mahrum bo'lishadi.

Kredit olish imkoniyati cheklangan: Yashirin iqtisodiyot bilan shug'ullanuvchilar banklardan kredit olishda qiynalishi mumkin, chunki ular ko'pincha rasmiy moliyaviy hujjatlarni taqdim eta olmaydi.

Milliy xavfsizlikka tahdid: Yashirin iqtisodiyotning ayrim jihatlari, masalan, kontrabanda va noqonuniy qurol savdosi milliy xavfsizlik va dunyo tartibiga tahdid soladi.

Qiyinchilik: Norasmiy va yashirin tabiati tufayli, yashirin iqtisodiyotni nazorat qilish va tartibga solish qiyin bo'lishi mumkin. Uning kurashi qonun ustuvorligini kuchaytirish, soliq tizimida islohotlar va rasmiy bandlikni rag'batlantirish choralarini ko'rishni talab qiladi.

Bir so'z bilan aytganda xufyona iqtisodiyot nazariy jihatdan olganda uning jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ta'siri ham ikki xil shaklda namoyon bo'ladi. Birinchisi bu kabi faoliyatda ishlab chiqarish jarayoni kechadi, qiymat yaratilib milliy boylik yaratiladi, ammo, u umumiy qiymatda (yalpi ichki mahsulotda) hisobga olinmasligi tufayli iqtisodiy jihatdan nomuvofiq hisoblanadi, natura shaklda milliy iqtisodiyotga xizmat qilsada, ammo, jamiyat manfaatlari jihatdan zarar hisoblanadi, budjetga soliq to'lovlari to'lanmasligi sababli jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi.

Ikkinchisi, bu kontrabanda, o'g'irlik, korrupsiya, taqiqlangan mahsulotlar ishlab chiqarishdagi faoliyat bo'lib, bular ham iqtisodiy ham ma'naviy jihatdan zararli hisoblanadi. Bunda qonunlarga bepisandlik shakllanadi, unda ishtirok etayotgan shaxslarning xulq-atvorlari iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan tubanlashib borish hisobiga ular jamiyatga juda katta ma'naviy zarar yetkazib boradi, iste'molchilarning sog'liklariga zarar yetkazish hisobiga daromad oladi.

Umumiy qilib aytganda, yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, xufyona iqtisodiyot bu bu iqtisodiyotning rasmiy va qonunchilik doirasidan tashqarida faoliyat

yuritadigan, moliyaviy-soliq instrumentlari orqali davlat tomonidan tartibga solinishi barqaror bo'lmagan, iqtisodiy-huquqiy va ijtimoiy-sotsial faoliyatdir.

Xulosa va takliflar.

Tadbirkorlik sub'ektlarida soliq tekshiruvlari o'tkazish uchun nomzod sifatida shakllangan kundan boshlab bir korxonani boshqa korxonaga tarkibiga qo'shilishi yohud boshqa hududga ko'chishi taqiqlash zarur.

Soliq inspektorlariga quyidagi vakolatlar beriladi:

soliq organlarida hisobga turgan joyi va soliq ma'muriyatchiligi bo'ysunuvidan qat'iy nazar o'z hududida joylashgan tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hudud va binolarga ularni xabardor qilgan holda kirish, bunda nazorat-kassa texnikasi va (yoki) hisob-kitob terminallarini qo'llash tartibi buzilganligi, mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi xodimlarning soliq hisobotida aks ettirmaslik holatlari aniqlanganligi yuzasidan belgilangan tartibda dalolatnoma rasmiylashtirish;

yer maydonlaridan hujjatlarsiz yoxud yer uchastkasiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarda ko'rsatilganidan kattaroq hajmda foydalanish holatlari aniqlanganda kadastr idoralari jalb qilgan holda qo'shma dalolatnoma asosida yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'ini belgilangan soliq stavkalarining o'n baravari miqdorida hisoblash;

yer osti boyliklari va texnogen mineral hosilalardan o'zboshimchalik bilan foydalanish, shuningdek, yer qa'ridan foydalanish uchun ruxsat hujjatlarini olmay turib, o'zboshimchalik bilan foydali qazilmalarni qazib olish holatlari aniqlanganda Tog'-kon sanoati va geologiya vazirligining hududiy bo'linmalarini jalb etish orqali tezkor nazorat tadbirlarini o'tkazish kerak.

Adabiyotlar:

Abdullina A.R. (2016) *Predstaviteli kak sub'ekty ukлонeniya ot uplaty nalogov s organizatsii // Nauchnaya perspektiva. № 10. S. 37-38.*

Aleksandrova L.I. (2017) *Osnovnye osobennosti i problemy vyavleniya ukлонeniy ot uplaty nalogov. // Aktualnye problemy pravovogo regulirovaniya. S.2.*

Kottke K. (1998) «Gryaznye» den'gi – chto eto takoe? *Spravochnik po nalogovomu zakonodatel'stvu v oblasti «gryaznyh» deneg. M.*

Makoveskiy S.A., Zareskaya Ye.A. (2017) *Ukлонenie ot uplaty nalogov: osobennosti prestupleniya i nakazaniya. Vestnik instituta ekonomicheskix issledovaniy, № 3(7) 156.*

Olennikov S.M. (2017) *Kvalifikatsiya ukлонeniya ot uplaty nalogov po ob'ektivnym priznakam sostava prestupleniya. // Yuridicheskaya otvetstvennost i otvetstvennye yuristy. №4. S.37-42.*

Vachugov I.V. (2019) *Ukлонenie ot uplaty nalogov, kak sostavlyayushchaya tenevoy ekonomiki: rost ili sokращenie? // Nalogi i nalogooblojenie. – № 6. – S. 42.*

Абдурахмонов Иброҳимжон Отажонович (2019) *Хуфиёна иқтисодиётнинг юзага келиш сабаблари ва унга таъсир этувчи омиллар. "Иқтисодийот ва innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr.*

Абулқосимов Ҳ.П. (2020) *Яширин иқтисодиётнинг моҳияти, сабаблари ва оқибатлари, унга қарши кураш йўллари. Иқтисод ва молия / Экономика и финансы, 2(134).*

Абулқосимов Ҳ.П., Абулқосимов М.Ҳ. (2019) *Иқтисодий хавфсизлик: назария ва амалиёт. Ўқув қўлланма.-Т.: Ноширлик ёғдуси, -485-490-бетлар.*

Голованов Е.Б. (2015) *Теневая экономика. Конспект лекции. -Челябинск., -С.20-29.*

Мамбетжанов К. (2017) *Теоретические основы методов измерения и функционирования теневой экономики. "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 5, сентябрь-октябрь.*

Муминов Н.Г. (2016) *Яширин иқтисодиётнинг моҳияти, сабаблари ва оқибатлари: назарий ёндашув. Иқтисод ва молия / Экономика и финансы, 8-сон.*

Наумов Ю.Г., Латов Ю.В. (2016) *Экономическая безопасность и теневая экономика. Учебник. М.: Академия управления МВД России, – С.58-67.*

Овсянникова И.П. (2015) *Теневая экономика: учеб. пособие/И.П.Овсянникова; ФГБОУ ВО РГУПС.-Ростов н/Д, -С.80-97 ва шу кабиларда.*

Турдиев Б. (2020) *“Яширин иқтисодиёт”ни қисқартириш ва унга қарши самарали курашиш йўллари. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun.*

Файг Э. (2000) *Определение и оценка подпольной и неформальной экономики: неоинституциональный подход. – М.: РГТУ, – С.147-148.*

Черемисина Н.В. (2007) *Методологические аспекты определения теневой экономики. Экономика и управление. п 1 (27). с. 30.*